
КРЫВАВЫ ВІР

Дзед Патап прачнуўся рана, толькі што пачынала разь-відняцца. Хацеў яшчэ заснуць, але, паляжаўшы трохі, прака-наўся, што ўжо не засьне. Ён устаў, адзеўся і вышаў на двор. Ніхто з сялян яшчэ не падымаўся. Пашоў паглядзець каня. Конь стаяў над пустою кармушкаю. Убачыўшы дзеда, прывітаў яго кароткім: гы-гы-гы!

Дзед прыпыніўся каля коніка, сказаў яму колькі добрых слоў і запытаўся:

— Есьці хочаш? дык няма-ж, брат, чаго даць табе!

Але пашоў у пустую клуню.

На таку ляжала кучка сечкі, а ў куточку—крышан сена. Дзед разважліва паківаў галавою. Заўтра трэба ехаць араць: авёс сеяць пара. Не пакарміўшы каня, многа не наарэш. Сёньня-ж сьвята—работы няма.

Дзед разважаў, што корм лепей прыберагчы назаўтра, а цяпер каня можна выпусьціць на пашу. Але, каб ня зводзіць салодкіх надзей каня, ён узяў жменю сена і панёс да кармушкі. Покі конік хрумстаў сена, дзед зняў з-пад страхі пута і завязаў каню на шыю.

— Ідзі, брат, на свой уласны хлеб.

І павёў з двара.

На вуліцы было ціха і пуста.

Па адзін бок стаялі сялянскія хаты, а па другі—цягнуўся высокі пляцень, спускаючыся к возеру. У гэтым пляцянні была ўложана і дзедава праца—два гады як гарадзілі тут. А вось гэты высокі кол быў забіты ўласнымі рукамі дзеда Патапа

Нядарма-ж ён і пазіраў на дзеда прыветней ад другіх калоў. Там за плецянём—панскі сад, ліпавая дарожка, дубы старыя і такія слаўныя садовыя дрэвы: грушы, яблыні, вішні. Сад яшчэ пусты; нядаўна зьлез сьнег, але ўжо паказалася зялёная траўка ў садзе.

Падняўшыся на ўзгорак, дзед параўняўся з панскім дваром. Праз двор быў свабодны праход. Дзед прыпыніўся, думаючы над тым, ці абыйсці гэты двор, ці проста прайсці праз яго, каб спутаць каня за садам. Падумаў і павёў праз двор. У панскім доме жыве старая пані і яе ўнук, студэнт. Нядзелі тры, як прыехаў ён з Харкава. Цяпер-жа паны пападжымалі хвасты і сядзяць, як мышы пад венікам.

— Мінулася ваша краса,—сказаў сам сабе дзед і досыць сярдзіта зірнуў на панскі дом. Дзед помніць панскую крыўду, моцна яе помніць. Часамі памяць аб ёй прытуплялася, а другі раз так моцна ажыве ў сэрцы гэта крыўда, што хоць ты... няма ведама што! Так, гэта тут, вось у гэтым самым доме, сьвёкар старое пані аддаў такі загад, каб паклікаць матку дзеда Патапа,—Патапу тады было ня болей як паўгода,—каб сваймі грудзьмі карміла яна панскага завадзкога шчанюка. Хіба-ж не балюча было мацеры дзяліць малако паміж сваім Патапкам і панскім шчанюком? А лазою не сяклі яе, каб выбіць з душы яе протэст, протэст мацеры і чалавека? А самому дзеду Патапу прыемна было чуць, калі яго называлі „сабачым братам?“ І ўсёж-ткі, вядучы каня праз двор, дзед апусьціў наніз свае панурья вочы. З першага разу было крыху нялоўка: калі-ж то бывала, каб мужык вадзіў каня міма вакон панскага дома? І яшчэ трэба помніць, часы сталі штось няпэўныя. Вось людзі кажуць, што з Украіны немец сюды пасоўваецца, і кажуць яшчэ, што ён трымае панскую руку. Аб гэтым яшчэ ўчора хадзілі такія гутаркі. Але дзед пацяшаў сябе тым, што яго ніхто ня бачыў. Зьвярнуўшы за вугал саду, дзед спутаў каня і азірнуўся. На возеры ў чайцы сядзеў ужо каваль, па мянушцы Мамай. Ён стаўляў венцяры і цяпер выехаў глядзець рыбы. Паглядзеў стары Патап і пазайздросьціў: корму ў яго хапае сабе і жывёле і

рыбы ловіць, чорт ведае колькі—вёдрамі цягае! Праўда, Мамай ня раз ішоў з рыбы з пустым вядром, але ў чужой руцэ кусок здаецца заўсёды большым.

Крыху пастаяўшы, дзед павярнуўся і пашоў назад на горку. На горцы стаялі старыя выносныя дубы. Ладныя дубы! Зваліць-бы вунь таго, што на водшыбе стаіць ды папілаваць, слаўныя-б былі дошкі! Крыху ўлева, ня больш як паўварсты ад панскага дому, была пасада яшчэ аднаго земляўласніка, але ён зьбег адгэтуль, як толькі пачалася гэта завіруха.

Ой, быў гад!

Бывала, чуць адна ступіць скаціна на яго поле, дык зараз-жа зойме і ўжо, не садраўшы штрафу, ня пусьціць з двара. Затое-ж ад пасады яго засталіся толькі слупкі ды падлога, але добрыя людзі ўжо пачалі выдзіраць дошкі і з падлогі.

Дзед Патап паразважаў трохі над пытаньнем, як-бы і яму садраць з пару дошак, бо людзі разьбяруць, а яму дошкі патрэбны.

Вярнуцца назад панскім дваром дзед не адважыўся. Ён зноў спусьціўся ўніз, прашоў каля свайго коніка. Прыпыніўся.

— Малая, брат, спажыва для цябе,—прамовіў дзед да каня і паківаў спагадна сівой галавою.

Туляючыся ў кустох, пашоў між садам і возерам, кіруючыся на Мамаеву кузьню. Тут дзед знашоў сабе пералаз вышаў на вуліцу.

Вёска памалу зачынала свой звычайны дзень. Губанова „маладайка“ йшла па ваду. Крыху ніжэй кузьні быў калодзеж. Дзед Патап прыпыніўся каля кузьні: ня вельмі вялікая прыёмнасьць спаткацца з бабаю ды яшчэ з пустымі вёдрамі.

Дзед пачаў нават прыпамінаць, каго ён бачыў сёньня першага: мужчыну ці кабету, бо калі ты выходзіш зранку на двор і першую згледзіш бабу, то гэта знак кепскі—будзе якая-небудзь няпрыёмнасьць. Аказалася, што першы, каго бачыў дзед, быў каваль Мамай. Хоць і Мамай невялікае шчасьце, але ўсё-ж такі лепш, чым баба. Сям-там над хатамі заклубіўся дым. Дзед Патап таксама зьвярнуў увагу і на дым: з якога боку йдзе вецер, ці ня зьбіраецца часамі дожджык. Але

вечер быў не дажджавы. А трэба было-б, каб прашоў дожджык: трава пашла-б расьці. На выгане каля хаты Сымона-крупарушніка ўжо гаманілі сяляне. Звычайна тут адбываліся сходкі, сюды зносіліся розныя навіны, тут разьбіраліся наогул розныя справы, бо тут было і пасядзець на чым і паляжаць асабліва калі прыгрэе сонейка. Тут-жа йшла і дарога, чужыя людзі йшлі і ехалі па гэтай дарозе то ў горад, то з гораду. Адным словам, месца было добрае.

Дзед зірнуў за возера. Ад лесу па дарозе, як мурашка выпаўзла хурманка. Нехта ехаў сюды.

Павольна зрушыў дзед з месца і пасунуўся да сялян паслухаць, аб чым гавораць людзі. Дзед Патап ціха і стала як і належыць старому чалавеку, павітаўся з сялянамі і стаў крыху збоку. Прыслухаўся, аб чым ішла размова. Гаварыў Рыгор, сын крупарушніка, чорнабароды мужык. Ён лічыў сябе чалавекам разумным. Да новага ладу жыцьця сэрца яго ніяк не ляжала. Любіў слухаць такія чуткі, якія гаварылі не ў карысьць новаму парадку. І калі ён ужо сам перадаваў іх, то пры гэтым не прамінаў зазначыць: „Так бабы гавораць“, бо калі ўжо пачынаюць аб чым гаварыць бабы, то ў аснове іх гаворкі ляжыць нейкая праўда.

Пачатак яго прамовы адбыўся бяз дзеда Патапа.

— ... а калатні можа быць столькі, што ўся вёска захлынецца.

— А прычым тут вёска,—адказаў Губаноў Міхейчык:—‘няхай адказвае той, хто разбураў.

Дзед Патап дагадаўся, што размова йшла аб разбураным доме пана Струкава; ад гэтага дому асталіся адны слупкі ды падлога.

„Шэльма ты, шэльма“, падумаў сам сабе дзед Патап: „гаворыць так, як бы ён і пальцам не крануў нічога. А хто-ж, як ня ты, пілаваў бяровеньні ды ў горад на дровы вазіў? Чыя-чыя, а твая, брат, калі што—першая сьпіна заплача.. Ну і народ“.

— Ось так табе і начнуць наводзіць сьледзтва,—гарачыўся Рыгор:—хто, ды што? Сьледзтва можа пазьней павядуць, а

спачатку пусьцяць вёску сьвечкай да бога. Пагараць і вінаватыя і невінаватыя. А з-за каго? З-за якіх там двух-трох прахвостаў!.. Запамагліся, ліха вашай галаве! Народ у нас!

Выходзіла так, што народ тут быў, як зазначаў кожны прамоўца, нікуды нягодны, дрэнь народ, і ў той-жа час ён быў вельмі слаўны народ, бо калі пагаварыць па чарзе з кожным гаспадаром, то ён выказваў сябе з найлепшага боку; усё можна-б з ім зрабіць, але... „народ у нас дурны, халерны народ“. Па характары размовы відаць было, што навіны прышлі нядобрыя.

— Так ім і трэба,—азваўся Міхалапаў Савось, мужык панурага віду:—не разбурваць, а спаліць трэба было-б, а котлішча заараць. Вось яшчэ тырчыць ідал,—пры гэтым Савось паказаў на панскі дом:—бо калі хоць голяя сьцены астануцца, то й за іх чапляцца будуць. А так спаліць, зьнішчыць, то трасцу другі раз асталюецца. Народ у нас яшчэ дурны.

На гэты час пад'яжджала хурманка, якую заўважыў дзед Патап за возерам. На возе сядзеў Піліп Хамуток з Вялікіх Крукоў.

Колькі сялян падышло да Піліпа, бо адразу відаць было па Піліпу, што ён мае сказаць нешта цікавае.

— А што ён кажа?—запытаў дзед Патап, бо яго старыя вушы крыху не дачувалі.

А Піліп казаў:

— Ён далей Рудаўца ўжо ехаць нельга: зараз-жа за Рудаўцам пачынаюцца пазыцыі: войска—поўнае сяло, чырвоная гвардыя стаіць. Каля Харланаўкі дзьве батарэі пастаўлены. Такая, брат, суматоха, катавасія... Эх, заварваецца каша!

— А горад?

— Забраў! учора пад вечар немец увашоў!

— Горад забраў?—пачулася чыёсь трывожнае запытаньне.

— Бух! бух! бух!—адна за другою бухнулі тры гарматы лявей Рудаўца.

— Гурр!—адклікнулася ім яшчэ адна.

— Бум-бум!—гримела ў трэцім месцы.

— В-о-о-о!—працягнуў тоненька дзед Патап.

Усе раптам змоўклі і пабляднелі ад страху. Піліп Хамуток шпарка пагнаў свайго коніка, уцякаючы далей ад вайны. За ім у здагон пусьціліся, заядла брэшучы, сабакі з двара крупарушніка. Патрывожаныя сабакамі качкі мятнуліся ўбок. Громка загаргталі на выгане гусі.

А сонейка сьвяціла ласкава і лагодна на ясным небе.

II

Трывога і неспакой былі ў панскім доме. Першыя гукі гармат абудзілі старую паню.

— Што гэта? Наташа, Наташа!—клікала пакаёўку старая паня, абапёршыся локцем на пухавую падушку.

— Бум, бум, бум!—зноў загрымелі страшныя гарматы. Старыя сьцены панскага дома першы раз за сваё доўгае спакойнае жыццё здрыгануліся моцна, парывіста, і крэкнула размаляваная ў турэцкім гусьце столь.

— Д-р-р-р!—жалобна забразгацела ў шыбах тонкае халоднае шкло, нібы чагось плачучы.

Убегла пакаёўка, маладая стройная дзяўчына.

— Войска ў Рудаўцы стаіць, выбіваюць немца з гораду. Немец у горад вашоў. Ой, што-ж гэта будзе?—узбураная страхам казала дзяўчына.

— Божа міласьцівы, зьлітуйся нада мною!—прастагнала старая паня.

Ёй страшна, страшна, старой пані. Яна пачула, што нейкія варожыя сілы націскаюцца з усіх бакоў, як-бы на яе наступала бурлівае мора, каб зьмесьці яе і пахаваць у цемры свайго бяздонья.

Яна бачыла вакол сябе цёмны вір, які нямінуча зацягне ў сябе яе жыццё. А здарэньні апошніх дзён, сьмерць яе сястры і нявесткі, якія былі забіты ў сваім маёнтку, яшчэ больш падкрэсьлівалі думку аб чымсьці страшным, грозным, неадхільным. Кожны крык на вуліцы, кожная чалавечая фігура веялі на яе подыхам сьмерці.

Яна борзда адзелася, села на канапку і некалькі моманту сядзела нярухома, а кожны гарматны стрэл біў моцна па яе сэрцы.

Разам з гэтым і нейкая надзея часамі прабівалася ў яе душу. Яна думала аб немцах, думала аб іх ваяцкай выдатнасьці. Калісь, і ня вельмі даўно, яна шчыра жадала ім усякага ліха, лічыла іх разбойнікамі, катамі, ворагамі чалавечтва, якіх трэба зьнішчыць, пасадзіць на жалезны ланцуг. А цяпер гэтыя „каты“ ёй здаваліся збавіцелямі, і яна прасіла бога ў патайных мыслях сваіх, каб яны, гэтыя немцы, хутчэй прышлі сюды... О, каб толькі прышлі!

А гарматы грымелі не на жарты.

Відаць, яны цывёрда пастанавілі ня сьціхаць, покі вораг ня выйдзе назад з гораду. І сьцены панскага дому ўсё дрыжалі й дрыжалі, і жалобна зьвінелі ў вокнах шыбы. Страшна рабілася старой пані. Ніклі надзеі на прыход „збавіцеляў“.

— Наташа! Наташа!—зноў клікала пакаёўку старая паня.

— Бух! Бух!—гримелі ў адказ ёй гарматы.

— Грыша! Грыша!—звала яна ўнука.

— Гум!—раўла з другога месца гармата.

— Божа мой! я адна, хто заступіцца за мяне!

І яна борзда, наколькі магла, падышла да абраза, што вісеў у куце, і стала прад ім на калені. Прынікшы да зямлі лобам, яна некалькі мінут заставалася ў гэтай постаці.

Убегла пакаёўка, хацела штось сказаць, але запынілася, убачыўшы паню на каленях.

Цяжка ўздыхнуўшы, паднялася яна з кален і села ў мяккае крэсла, схліўшы галаву.

— Скажы, Наташа, чаму людзі такія ліхія? За што забіваюць яны кабет? За што забілі яны маю сястру і нявестку, за што?.. Ох, і мяне яны заб'юць!.. Чуе маё сэрца, заб'юць яны мяне! Хіба ёсьць у іх кропля жаласьці?! Дзіч, дзіч азьвярэлая!

Наталья панурая стаяла моўчкі. Яна хацела нешта сказаць, але не адважвалася.

— Ой, панечка, мілая, прамовіла яна, такі праўда азьвярэлі людзі. Што-ж я чула! Па сяле гутараць мужыкі, што

паноў усіх трэба перарэзаць. І паноў і папоў. Тады кажуць, і пачнецца самае настаяшчае жыццё, калі адны мужыкі застануцца. І нават мне самой казалі, каб я пакінула дом, бо каго захопяць у панскім доме, таму—каюк!

Паня, як аглушаная громам, асунулася на канапку. Яна пачула, як усё ў яе затраслося, стала гарача, а потым усё ў яе анямела, пацямнела ў ваччу, а жыццё і ўвесь сьвет як-бы адышлі кудысь далёка, і толькі адна сьветлая палоска адна толькі шчылінка, праз якую сьвяціўся дзень, засталася ад усяго, што называецца жыццём.

Адзервянела старая паня. Нават думкі спыніліся. Вочы яе напалову зачыніліся і перасталі міргаць, уставіўшыся ў нейкі пункт.

Перапалоханая Наташа ціха падышла да яе і кранула яе за руку.

— Пані!

Паня не паварушылася.

— Пані!

Яна паволі ўзьняла на дзяўчыну вочы і ціха прамовіла:

— Божа, як пуста і цесна на сьвеце!

І зноў змоўкла.

Пакаеўка пазірала на яе і ня ведала, што ёй рабіць.

Потым зноў, як-бы да самой сябе, казала паня:

— Мае дубочки, слаўныя, мілыя дубы. Я была маленькаю, а яны былі, як вежы, і ніколучкі не зьмяніліся за мой век... Мяне ня будзе, а яны будуць стаяць тут яшчэ сотні год... Але не, не... пасьсякаюць і іх...

Зноў задумалася паня.

Натальля пужліва пазірала на старую.

— Ой, матачка! Яна-ж, мусі быць, звар'яцела, бедная,— думала Натальля.

— Усё загіне, усё зьнішчыцца,—ціха да сябе самой казала паня. Яна зноў сьціхла, як-бы ўпаўшы ў нейкі сон.

— А Грыша дзе?

— Гу! Гу!—адказалі ёй гарматы.

Натальля паціхеньку вышла перад гэтым.

Грыша пры першых гуках гармат пабег у сад. Ён выбраў зацішнае месца ў густым вішняку, стаяў і слухаў, як бухалі гарматы і як адклікалася ім патрывожанае іх водгульлем поле з глыбокімі ярамі.

Гарматы стаялі дзесь блізка, вярсты чатыры—ня болей. Самая блізкая адгэтуль батарэя страляла тройкамі.

— Гух-гух-гух!—цяжка стагнала яна.

Крыху пачакаўшы, дзесь далей, гэтым тром стрэлам адклікалася па чарзе другія тры стрэлы, але шмат глушэй, слабей і больш каротка.

— Ву!-ву!-ву!

Гэта былі выбухі снарадаў.

Было страшна, нязвычайна страшна, асабліва спачатку. Нейкая моц, грозная сіла ўрывалася ў душу і заглушала ў ёй яе звычайныя інтарэсы, і разам з гэтым знаходзілася ў ёй водгулле.

Грыша першы раз чуў так блізка гарматы і захапляўся іх грознаю музыкаю.

Грыша быў хлопец малады, гадоў восемнаццаці, прыгожы, высокага росту, крэпкага складу. Часова ён змушан быў пакінуць універсытэт, ня хочучы заставацца ў стане немцаў. Немцы тады пагражалі Харкаву, дзе Грыша быў студэнтам. Ня так даўно ён прыехаў сюды да бабкі. Рэвалюцыя моцна захапіла Грышу, і ён прымаў самы дзейны, самы жывы ў ёй удзел. Жывучы ў вёсцы, ён быў сакратаром і народу ня цураўся. На грунце захаплення рэвалюцыяй у яго нават былі непаразумежны з сваякамі. І вось, калі нядаўна зябілі яго цётку і яшчэ адну сваячку збоку бабкі, то старая пані казала яму:

— Каму ты, Грыша, спрыяеш? ворагам сваім. Ну, каму, скажы, патрэбна сьмерць іх? Навошта гэта кроў?

Грыша маўчаў.

— Калі ты,—нападала на яго старая паня,—ідзеш з імі ў нагу, то ты і сам сукосна прымаеш удзел у гэтых забойствах.

— Ах, бабуня, калі находзіць навальніца, то яна не разь-

бірае, дзе палын горкі і дзе пшаніца. Такі ўжо яе закон. Рэвалюцыя—тая-ж самая навалніца. Хто вінаваты? Ніхто і ўсе.

— Я не разумею цябе, Грыша,—кіпяцілася старая паня:— як можаш ты гаварыць так. Забілі бяз сэнсу, бяз усякае патрэбы яго бабуку, цётку, а ён кажа: „Ніхто не вінаваты і ўсе вінаваты“. І чаму ўсе? Тады й я ў гэтым вінавата?

— Так, бабуня, вінаваты й вы.

— Можа ты й вельмі адукаваны, але ў нашыя часы так не гаварылі студэнты,—прамовіла гнеўна бабука:— дагаварыцца да такой недарэчнасці!

— Вось вы, бабуня, моліцеся богу...

— У тым і ўсё няшчасьце, што вы бога забылі,—перабіла ўнука старая паня.

— Бог за грахі аднаго раданачальніка клаў пракляцьце на ўвесь яго род, бабуня.

— Ты вырадак, Грыша. Значыць, будзе справядліва, калі і табе ў бок засуне вілы які-небудзь Міхалап ці які там Пракоп, з-за якіх ты так крыжувешся?

— Ня ведаю, бабуня, ці справядліва гэта, але што так можа ня стацца, то за гэта нельга паручыцца: усё можа быць.

Старая паня зірнула на ўнука, і сэрца яе пачула нейкую жаласьць. Каб прыпыніць гэту размову, яна пачала плакаць аб нябожчыках і аб самой сабе.

Грыша так захапіўся водгульлем недалёкага бою, што не заўважыў, як да яго падышла Наталья.

— Грыша,—з нязвычайнаю трывогаю ў голасе аклікнула яго дзяўчына.

Студэнт здрыгануўся, зірнуўшы на яе. Грыша быў моцна зражаны яе відам. Наталья была бледная, перапалоханая.

— Што з табою, Наташа?

— Уцякайце, хавайцеся, Грыша!

Студэнт яшчэ больш перапалохаўся. Ён нічога не разумеў і пужліва пазіраў на дзяўчыну, у яе ясныя вочы, у якіх адбіваўся страх і трывога.

— Уцякайце, уцякайце, Грыша, і чым хутчэй, тым ле-

пей, бо вас хочучь забіць.

Студэнт, пачуўшы апошнія словы, задрыжаў.

— За што-ж забіваць, Наташа?—апаўшым прарываным голасам, калоцячыся ад страху, прамовіў Грыша.

— Ну, я-ж сама чула. За вамі сачаць. Кажучь, вы нейкія знакі падаіце немцам... Уцякайце!— ціха, у паўголаса казала Наташа і трасла студэнта за руку.

Грыша памяртвеў і стаяў, як-бы яго аглушылі абухам. Рукі й ногі яго трасьліся, сэрца заныла.

— Што-ж мне рабіць, Наташа?—як перапалоханае дзіця, пытаў студэнт, трымаючыся за руку дзяўчыны.

— Ідзеце куды-небудзь! Схавайцеся хоць на дзень, хоць на гэты момант. Пойдзем!

Наталья ўзяла яго за руку. Ён паслушна пашоў за ёю.

У гэты час на грэблю з горкі спускаліся тры коньнікі. Яны галопам праімчаліся па грэблі, падняліся на горку, праскакалі вуліцаю, каля яру й спыніліся на выгане, дзе стаяла сялянская грамада, якраз напроціў панскага дому. Коньнікі пазлазілі з сёдлаў.

— Таварышы!— зьвярнуўся адзін з іх да сялян:—нямецкая буржуазія прышла сюды для падтрыманьня расійскай буржуазіі. Яна хоча зьнішчыць нашу рабоча-сялянскую ўладу, вярнуць правы земляўласьнікам, каб на нашу шыю пасадзіць зноў пана. На Украіне ўлада перашла к царскаму гэнэралу Скарападзкаму пры дапамозе немцаў. Цяпер яны забралі наш горад. Калі мы пусьцім іх далей, то памятайце: за імі прыдзе пан, прыстаў, нагайка і вураднік. Паны зноў сядуць па сваіх маэнтках і будуць зноў заводзіць свае панскія старыя парадкі й законы, а за нарушэньне іх дваранскіх праў за іх разбураныя маэнткі будуць арыштоўваць вас і саджаць у вастрогі. Не дапусьцім-жа гэтага! Нам няма на каго спадзявацца. Мы самі павінны даць адпор нашым ворагам. Мы, сяляне і рабочыя, не дапусьцім паноў-дармаедаў. Далоў контр-рэвалюцыю! Таварышы! Таварышы чырвонагвардыёны стаяць на пазыцыях з вінтоўкамі, гатовыя палажыць свае галовы за вас. Яны чакаюць ад вас падтрыманьня. Яны пры-

слалі нас к вам сказаць, што ім трэба дапомога. Таварышы! Наша ўлада, нашы правы ў нашых руках, але іх хочучь вырваць ад нас. Падтрымайце-ж нас у змаганьні з контррэволюцыяй, падтрымайце ўласную справу. Хіба-ж вы захочаце зноў стаць нявольнікамі й пакорна прасунеце шыю ў панскае ярмо. Хто ўмее страляць, а сярод вас ёсьць многа салдат, ідзеце ў нашы рады. Бярэце вінтоўкі, ідзеце на пазыцыі, бо вораг—на парозе ваших хат! Далоў гвалтаўнікоў! Няхай жыве рабоча-сялянская ўлада!

Сярод сялян узбудзіўся нязвычайны рух, абурэньне. У іх вачох загарэўся агонь помсты, абудзілася стыхійная сіла, гатовая зьнесці ўсё з дарогі.

— Даць помач!—крыкнуў хтось з грамады.

— Даць! Даць!—пранеслася бура галасоў.

— Хто йдзе—станавіся сюды!—заглушаючы шум натоўпу крыкнуў Ільлюха Бліноў, і сам выскачыў на прагал. У нямецкаю вайну ён камандаваў узводам і быў заслужаным старшым унцер-афіцэрам.

— Рота, ка мне!—крыкнуў ён зноў, як ротны камандзір, і расставіў рукі, даючы знак, каб рота зьбіралася.

Адзін за другім, а то й цэлаю грамадою павалілі да яго ахвотнікі. Праз мінуту вяк набралася на паўроты.

Мобілізацыя прашла борзда!

— Дзякую вам, таварышы,—кланяўся ім прамоўца.

— І паніча забраць з сабою! Няхай пакажа на дзеле, а не языком, што ён за народ стаіць.

— Забраць, забраць!—загрымелі вякі.

III

Другая вестка ў доме старой пані згусьціла яшчэ больш і без таго згушчаны страх.

Чуць толькі вашоў Грыша з Наташай у дом, не паспеўшы нават абсудзіць з бабкаю, што рабіць, як з суседняе вёскі, дзе жыву іх сваяк, адстаўны ротмістр, ім далі знаць, што два дні таму назад быў забіты родны дзядзька Грышы, брат яго мацеры.

— Божая кара навісла над нашым домам,—бледная, як сьмерць, сказала старая паня:—о, божа, божа,—стагнала яна і ламала рукі.

І Грыша быў, як труп. Гэтая вестка яшчэ больш падкрэсьлівала няпэўнасьць цяперашняга часу, і тая небяспека, якая пагражала яго ўласнаму жыцьцю, становілася больш значнаю, больш рэальнаю. Свайго дзядзьку, Сяргея, Грыша вельмі добра помніў і любіў яго. Дзядзя Сяргей быў зямскім доктарам, любіў просты люд і служыў яму чэсна.

Праўда, забілі яго зусім выпадкова. Гэтая сьмерць зрабіла цяжкае ўражаньне на Грышу. І калі сьпяраша ён не згаджаўся сыйсьці адгэтуль на некаторы час і схавацца, то цяпер у яго было адно толькі жаданьне, адна думка: уцякаць, уцякаць у што-бы то ні стала.

На скорую руку ён адзеўся, захапіў ручны чэмаданчык, некалькі кніг на дарогу і, разьвітаўшыся з бабкаю, пакіраваўся ў сад другім ходам. Натальля йшла за ім, праводзячы яго з дому. Студэнт на момант прыпыніўся, глянуў на Натальлю.

— Ну, Наташа, прашчай!

Узяў яе за руку, паглядзеў ёй у вочы.

— Добрае тваё сэрца, Наташа! Ня ведаю чаму, але мне так шкода цябе, як нікога на сьвеце. Я гляджу на цябе, як на сястру!

І крэпка пацалаваў яе руку.

Дзяўчына ад нечаканасьці зусім замяшалася. Твар яе заліўся яркім румянцам. Потым яна заплакала, ці ад таго, што ён пацалаваў ёй руку, ці шкода стала хлопца, ці з другой прычыны. А ён ужо сходзіў з балькону ў сад.

У гэты час падыходзілі трое самамобілізаваных сялян. Двое другіх стаялі за кустамі язьміну, на тэй дарожцы, па якой трэба было прайсьці студэнту. Яны вышлі яму насустрэч. Гэта былі яго знаёмыя хлопцы, з якімі ён хадзіў на сходкі. Але цяпер яны былі зусім не такія, якімі ён іх ведаў звычайна.

Сур'ёзна і дзелавіта аб'явілі яму волю народу і вярнулі яго назад. У панскім доме спаткалі яшчэ трох дзяцюкоў і

ўшасьцярых вышлі на вуліцу. Там іх чакала цэлая грамада людзей, гатовых ісьці на позыцыі.

Грышу паказалася, што на яго зірнулі варожа і падзронна. На душы ў яго было цяжка, усё роўна як-бы вялі яго на сьмерць.

— Ну, айда!— скамандваў Ільлюха.

— Сьмерць буржуям!

— Далоў контр-рэволюцыю!

Шэрая маса заварушылася і пацягнулася, падымаючы пыл, у бок возера. Хтось успомніў старую салдацкую песьню:

Дружно, ребята, в поход собирайся,

Бери сухарей и белья для себя.

— Добра, дзеткі, задайце немцу, каб помнілі акаянныя!— казаў дзед Патап, праводзячы ваяк.

Мінулі грэблю, падняліся на ўзгорак. Упередзе, крыху лявей, стаяў лясок, пераважна дубовы. Ён быў яшчэ бяз лісьця, толькі кустоўнік дзе-ні-дзе пачынаў выпускаць сьвежую зелень.

Сонца стаяла ўжо на поўдзень. З узгорку былі добра відаць далёкія і блізкія вёскі, вежы цэркваў і цэлыя рады ветракоў. У прыродзе было так слаўна. З кожнае лапінкі зямлі прабівалася новае жыцьцё, ціхае, лагоднае.

Прыветна пазіралі многадумныя сьветлавата-сінія далі, адзінокія ракіты, раскіданыя там-сям па дарозе. А сама гэта дарога! Мілая, слаўная! Яна бегла кудысь далёка адгэтуль і клікала з сабою ў новыя спакойныя краіны, дзе няма гэтае буры сьмерці, дзе ня чуто грому гармат.

Грыша йшоў маўклівы, пануры, адчуваючы страшнае адзіноцтва. Колькі раз азірнуўся назад, украдкай, як злодзей. Ён пасада, роўная дарожка, высаджаная ліпамі, высокія многавяковыя дубы пазіралі, як здавалася студэнту, тужліва і ўспагадна. А людзі, што йшлі з ім поруч, цяпер уяўляліся яму чужымі, варожымі. Яму страшна было ў кампаніі з імі.

А што, калі яны выведучь яго ў гэты лясок і застрэляць? Хіба гэта для іх трудна? Забілі-ж яго дзядзьку.

Яшчэ большая адзінота агортвала яго душу. Чым бліжэй падыходзіў ён да пазыцый, тым мацней уладала ім думка адстаць, схвацца і ўцячы.

Яму было вельмі няпрыемна, і ён сабе гэта тлумачыў, як нядобры знак, што яго намеры выйсьці з дому незаметна скончыліся няўдала. Яшчэ добра тое, што ён знашоў што адказаць, калі запыталі яго, куды ён выбраўся. А ён сказаў, што йдзе на пазыцыі сам па добрай волі, каб рабіць раненым перавязкі. У вёсцы ведалі, што ён вучыцца на доктара, і такі яго адказ здаволіў і запакоіў найбольш заядлых непрыцяляў.

Тымчасам людзкая грамада павярнула з дарогі ў бок лесу. Каля саменькага лесу павівалася вузенькая, адпачыўшая за зіму ад людзкіх ног, сьцежачка. Вярсты паўтары бегла яна поруч з лесам, каб потым абагнуць другі яго край і зраз-жа спусьціцца ў глыбозны і шырачэзны яр, густа заросшы дубняком, дзікімі грышамі й хмелем.

Грыша прагным поглядам азіраў гэты яр і абмяркоўваў плян уцяканьня. Баязьліва і скоса кідаў вачамі на грамаду. Яму здавалася, што яна чытае ў ім патаемныя думкі яго. Але, калі ня зробіць ён гэтага тут, то там, на чыстым полі, за ярам, ужо гэтага ніяк ня зробіш: там чужое сяло, там войска і строгі надзор за кожным. Толькі ў гэтым яры зьбегчы: ён цягнуцца на дзесяткі вёрст і злучаецца з цэлаю сеткаю другіх яроў.

Лясок ужо заставаўся ззаду. Цяпер сьцежачка ішла па касагоры, спускаючыся ў яр. Па другі бок яру ужо відаць былі ветракі Рудаўца. Дзесь збоку ад вёскі яшчэ больш драпежна бухалі гармагы. Сяляне-салдаты прыціхлі і сталі сур'ёзны. Грыша пазіраў на іх і дзівіўся: іх ніхто ня гнаў, яны пашлі самі; што-ж прымушала іх пайсьці? Сьвядомасьць доўгу? Свае асабовыя інтарэсы? Ён ніяк ня мог зразумець гэтага і пачуваўся тут лішнім і непатрэбным. Ён чуў, што на яго насунулася нейкая навала, гатовая сьцерці яго, як лёгкую пылінку.

Як толькі спусьціліся ў яр, ён зраз-ж азірнуўся, як профэсыянальны злодзей, зірнуў на салдат, зьмерыў вокам

кусты (цяпер ён быў апошнім, за ім нікога ня было), прыгнуўся і шуснуў у яр, у кусты, прабег колькі крокаў, стараючыся не рабіць шуму, забіраючы ў гушчар і кіруючыся ў тое месца, дзе яр разгаліньваўся на многа яроў. Тут ён прыпыніўся і прыслушаўся. Нікога ня было. Толькі гарматы з кароткімі перарывамі бухалі і бухалі, пасылаючы ў горад снарады, ды дзесь правей вёскі тахкалі кулямёты.

І ўсё-ж самапачуваньне ў Грышы было няпрыемнае, бо ён выяўна цяпер стаў на шлях зрады. Нейкае нутранае пачуцьцё падказвала яму, што ён зрабіў нядобра. Нават быў такі момант, калі ён хацеў вярнуцца, каб далучыцца да сялян, але ня мог перамагчы ў сабе нейкага страху. Гэтая вайна, гэтая кроў, зьнішчэньне жывых форм жыцьця—навошта ўсё гэта? І яму, як ніколі, захацелася жыць, і ніколі такім мілым не здавалася гэта жыцьцё, як цяпер. Туляючыся між кустоў, як злодзей, як воўк, ён ішоў усё далей і далей. А гэта страшнае месца з кожным крокам кудысь адыходзіла і заціхала. Што-ж рабіць цяпер?

Трэба прабіцца да блізкае станцыі і калі ня можна вярнуцца ў Харкаў, то паехаць у які-небудзь горад, хоць-бы і ў Курск. Яшчэ з паўварсты прашоў ярам, агібаючы вялікім крукам сваю вёску.

Прыпыніўся, прыслушаўся. Было ціха. Толькі гарматы, бухаючы глушэй і далей, надаедна напаміналі яму аб тым, што ён ухіліўся ад агульна-грамадзкай справы, што карцела яму нейкім бясслоўным дакорам.

Асьцярожна прабіраючыся па сухіх леташніх лісьцях між разгатых кустоў, Грыша папрабаваў падняцца ўгару па схіле яру, каб выйсьці наверх, бо й туляцца ўвесь час у яры таксама небясьпечна: лёгка можа паказацца, што ён асоба падазрэнная. Вышаў. Перад ім ляжала пустое поле. Недалёка ад яру бегла дарога, то падымаючыся на ўзгоркі, то хаваючыся ў лагчынках. Крыху паразважаў. Хацеў ужо пакіравацца на дарогу, аж зірк—на горку падымалася група коньнікаў. То быў разьезд. Грыша кулём пакаціўся ў яр. Ён моцна перапалохаўся і толькі тады пачуўся спакайней,

калі шырокім кругам абагнуў сяло Малыя Крукі і вышаў на Рыльскі шлях. Вось толькі абмінуць Вялікія Крукі, што стаялі ў пяці вярстах ад яго вёскі. Але абмінуць гэта сяло было ня так лёгка: тут па адзін і па другі бок ляжалі шырокія балоціны, праз якія прайсьці было цяжка. Не даходзячы да сяла на тры чвэрці вярсты, Грыша спаткаў кабету. Разьмінуўся з ёю і, прашоўшы яшчэ дзесятак, другі крокаў, Грыша зьвярнуў з дарогі. Кабета, як толькі разьмінулася, прыпынілася і доўга ўзіралася ў незнаёмага паніча. Відаць, яе ўзялі нейкія падазрэнныя думкі. Яна шпарка павярнула назад, агародамі прашла ў двор. Грыша не заўважыў гэтага і таксама ішоў борзда, каб абыйсьці гэты кут і зноў выйсьці на дарогу, дзе, як яму думалася, ён будзе сьмел.

Ішоў ён і баяўся нават падняць вочы і азірнуцца. Вось зараз пройдзе палавіну небяспечнае дарогі. Ён ішоў, прыгнуўшы галаву, і раптам здрыгануўся: два чалавекі вышлі з-за клуні і пазіралі на яго. Ён несьвядома прыбавіў ходу. Зірнуў яшчэ раз назад,—адзін чалавек махнуў рукою, даючы яму знак спыніцца. Грыша прыкінуўся, што не замеціў гэтага, а сэрца ў ім застукала мацней.

— Пастой! Пастой!—пачуў ён за сабою.

Грыша, не аглядаючыся назад, пусьціўся наўцекі.

За ім кінуліся і сяляне.

— Стой! Стой, ты, кажуць табе!

Хрыплыя галасы цяпер сталі бліжэй. Грыша, як зьвер, за якім робіцца пагоня, бег, нічога не разважаючы; адно ён толькі чуў, што скоро павінна быць нейкая разьвязка. Уперадзе на пярэймы беглі яшчэ трое сялян.

— Дзяржы яго, дзяржы!—гукалі ззаду.

Тры чалавекі перасякалі яму дарогу. Грыша выбіваўся з сілы, цяжка дыхаў, сэрца калацілася моцна.

Не дабягаючы сажняў пяць да пярэдніх, Грыша крута павярнуў у двор.

— Лаві! Ня пускай!

Высокі, рыжы, сярэдніх год мужык, загароджваў студэнт у дарогу.

Грыша з разгону штурхануў рыжага.

Рыжы паляцеў убок на некалькі крокаў, але ў гэты-ж міг нешта вострае і цяжкае чарахнула Грышу ў галаву каля вуха. Грыша пачуў, як-бы яго апякло агнём. На твар і за каўнер палілася кроў. Ён зрабіў яшчэ колькі крокаў. Ногі яго аслабелі, і ён тварам упаў на зямлю, а вочы яго заслаліся нейкім туманам.

Першы падбег да яго рыжы.

Высока ўскінуўшы дручок, рыжы з усяе сілы хваціў Грышу па сьпіне.

У захапленьні дзікага абурэньня рыжы крычаў:

— Бі шпіёна!..

Гэты крык як-бы прарваў нейкую заслону, якая агароджае чалавека ад зьвера. Набегшы натоўп стаў біць студэнта, чым папала, мясіць і таптаць яго нагамі, бо тут ня было месца ні розуму, ні пачуцьцю чалавека.

Бледны, акрываўлены, зьбіты, у сіняхох, Грыша ляжаў нярухома. І толькі цяпер, калі была ўжо праяўлена найбольшая зьвярыная жорсткасьць, пачыналі сям-там прыходзіць да памяці; у вогуле-ж натоўп быў настроен варожа. Нават дзеці-падросткі пацяшаліся відам акрываўленага незнаёмага хлопца і рабілі жорсткія увагі, і злыя ўсьмешкі крывілі ім губы.

І толькі цяпер, калі Грыша ўжо быў ком зьбітага мяса, пачуліся пытаньні:

— Хто-ж гэта такі? Чый ён?

Толькі цяпер пачалі разважаць, якая віна чалавека, якога з такім акамяненьнем нядаўна білі.

— Глядзі, глядзі, ён яшчэ жывы!

Грыша застагнаў і павярнуўся. Узняўшы галаву, ён абвёў поглядам натоўп і ціха сказаў:

— Браткі, за што? Мяне яшчэ вылечаць, я яшчэ буду жыць. Не забівайце мяне!

— Стой, рабаты,—пачуўся чыйсьці ўладарны голас, і шырокія плечы, адціскаючы народ, паказаліся з натоўпу.

— Распытаць яго трэба харашэнька, ды паглядзець дакуманты,—казалі шырокія плечы.

— Ты хто такі ёсьць?

Грыша падняў памутнелыя, зацёкшыя крывёю вочы і сказаў:

— Студэнт Заплацінскі. Старая пані—мая бабка.

— А чаго ты прышоў сюды?

— Я йшоў на станцыю.

— А чаго ўцякаў, калі табе казалі спыніцца?

— Баяўся...

— Баяўся,—працягнулі шырокія плечы:—значыць ёсьць прычына баяцца. Паказвай дакумант!

Колькі моманту Грыша стаяў, як-бы нічога не разумеючы.

— Дакумант твой дзе?—насядалі шырокія плечы. Грыша дзіка азірнуўся. Відаць, ён поглядам шукаў свой чэмаданчык, але яго тут ня было. Пачаў аглядаць кішэні. Рукі яго трасьліся, ногі не стаялі, падгібаліся. Ён асунуўся на зямлю і як-бы страціў прытомнасьць. Дакуманты ніяк не знаходзіліся.

— Якія там у шпіёна дакуманты!—крычаў хтось з натоўпу.

— Га, і дакумантаў няма!—зларадна крычаў рыжы.

Але дакумант знашоўся.

Разглядалі яго доўга.

— Чаму пячаць не на месцы?—прыдзіраўся чалавек з шырокімі плячамі.

Студэнт маўчаў; ён напэўна і ня чуў гэтага пытаньня.

— Вядзі яго, рабяты, на зборню.

Грышу паднялі. Хістаючыся, паплёўся ён, ледзь перастаўляючы ногі. Разам з ім зрушыў і натоўп.

— Браткі, родныя!—прасіўся Грыша:—што злога зрабіў я вам? Пусьцеце мяне!

— Там відаць будзе, што з табою рабіць.

Узышлі на горку. Недалёка стаяла царква, а каля яе быў роўны выган. На выгане таксама былі людзі. У ваднэй кучцы стаяў каваль Мамай і дзед Патап. Яны былі людзі набожныя і прышлі сюды ў царкву. Таксама мелася тут на увазе і коней сваіх дальш адвесьці на ўсякі выпадак. З натоўпу, які вёў Грышу, хтось аклікнуў кавала і дзеда Патапа.

Мамай і дзед Патап падышлі. Натоўп прыпыніўся.

— Ваш гэта „барчук“?—спыталі каваля.

Каваль паўглядаўся.

— Здаецца, як-бы наш,—адказаў каваль.

Промень надзеі асьвятліў душу студэнта.

— А, ты, стары, прызнаеш яго?

Дзед Патап кінуў на Грышу пануры погляд, крыху памяўся і цвёрда прамовіў:

— Не, ня наш! Наш з рабятамі на немца пашоў.

Заныла сэрца ў Грышы.

— Дзядок, дзед Патап!—прамовіў ён:—нашто вы грэх на душу бярыце? Хіба-ж вы ня ведаеце мяне? Дзед Патап! Дзядя Сыцяпан!—зварачваўся Грыша да сваіх сялян.

— Ня ведаю, ня ведаю цябе, хто ты ёсьць,—упарта казаў дзед Патап.

На бяду прыехаў разьезд. Колькі сялян гаварылі з ім, паказваючы на Грышу.

— Дзе ён?—пытаў начальнік разьезду, пад'яджаючы бліжэй.

— А вось, ён самы.

Натоўп расступіўся. Грыша зірнуў у вочы начальніка разьезду.

Жорсткія, цвёрдыя, бязжаласныя вочы.

— А, гэты!—прамовіў начальнік.

— Ну, хлопцы, злазь з коняй!

Паазлазілі.

— Ступай за намі!

Анямелы ад страху, бледны, як палатно, паплёўся Грыша з салдатамі. Ён быў пануры, маўклівы. Ні слова просьбы, ні слова жальбы. Чарада падросткаў і дзяцей пабегла за імі. Сярдзіта палайваючыся, туды-ж пасунуліся і мужчыны. Ззаду, стоячы на выгане, загаласілі дзьве ці тры кабеты. Шкода ім стала хлопца ці проста свой звычай, традыцыю выпаўнялі?

Мінуты праз дзьве схаваліся за горкаю. Яшчэ праз мінуту пачуліся ні то чатыры, ні то пяць стрэлаў...

Салдаты вярнуліся—Грышы з імі ўжо ня было.

